

29. Шафонский А. Черниговского наместничества...
30. Прошение “граждан” города Нежина о запрещении евреям розничной торговли / Изд. В.С.Иконников. – КС. – 1898. – № 6. – С. 86–89; Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках Малороссии 1797 г. / Изд. А. Лазаревский. – Киевская старина. – 1902. – № 7 – 8. – С. 12 –15.
31. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 3. – С. 569; Город Нежин // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Т. 13. – С. 261–298.
32. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені // ЗІФВ ВУАН. – 1929. – Т. 24. – С. 109–205.
33. Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.
34. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 12–15, 47 і наступні.
35. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – СПб., 1865. – С. 156.
36. Кеппен П. Девятая ревизия.
37. Там же.
38. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века. I: Приходское духовенство; II: Монахи // Русский архив. – 1871. – Без тома. – С. 1884–1905; Крыжановский Е.М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. – В кн.: Собрание сочинений Е.М. Крыжановского. – Киев, 1890. – Т. 1. – С. 391-439.
39. Пиріг П.В., Удод О.П. З історії початкової освіти на території Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. Тези. 27-28 травня 1993 р. – Запоріжжя, 1993. – Частина II. – С. 159-161.
- Пиріг П.В., Удод О.П. Відомості про церковно-парафіяльні школи України XIX ст. // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції. – К., 1993. – С. 106-107.
- Пиріг П.В., Удод О.П. До питання про початкову освіту Південної України в першій половині XIX століття // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 26-27 травня 1994 р. м. Одеса. – Одеса, 1994. – Частина I. – Секції 1, 2. – С. 96-98.
40. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.

Лідія Нестеренко

СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ДЕРЕФОРМЕННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Потреби державного апарату, промисловості і торгівлі в освічених кадрах змусили уряд розробити положення про створення мережі початкових навчальних закладів. На Чернігівщині, як і в інших районах Російської імперії, наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. в умовах розкладу феодално-кріпосницької системи створюється їх мережа.

Діяльність навчальних закладів Чернігівської губернії в XIX ст. досліджували О. Удод, Л. Миловидов, Є. Степанович, В. Микитась, Н. Протас та ін. [1].

Завданням нинішнього дослідження є показ ролі місцевих органів влади, а саме сільських та волосних правлінь, у становленні системи початкової освіти для населення, що підпорядковувалось державі. Наявна джерельна база дозволяє це зробити.

Держава, у відомстві якої знаходились різні групи державних селян і козаки, приділяла надзвичайно мало уваги розповсюдженню грамотності серед населення. Єдиним центром освіти на селі були дяківські школи. На 1786 р. у Чернігівській губернії їх існувало 52 [2]. Законом 1803 р. було створено 6 навчальних округів: Петербурзький, Московський, Віленський, Дерптський, Казанський і Харківський.

Навчальні заклади Чернігівської губернії належали до Харківського навчального округу до відкриття Київського навчального округу в 1832 р. [3]. На чолі кожного округу стояв попечитель, під наглядом якого перебували навчальні заклади. В шкільних статутах 1803, 1828 рр. було запроєктовано влаштування міських і сільських шкіл – парафіяльних училищ. Передбачалось, що селянам релігійно-моральна буде надаватися освіта місцевими священиками. Навчання повинно було обмежуватися елементарною грамотою, а саме передбачалось навчити дітей читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. У сільських парафіяльних школах, де основний контингент становили діти селян, навчання тривало 4-6 місяців. Однак у державному бюджеті не було відведено ніяких коштів на організацію та утримання шкіл, і декларації шкільних статутів залишилися без усякого застосування.

Тільки з 1830 р. уряд почав відкривати початкові школи, притому з єдиною практичною метою – підготовки сільських і волосних писарів, в яких відчувалася велика потреба [4]. 25 червня 1835 р. було видане нове положення про навчальні округи, згідно з яким усі обов'язки по управлінню навчальними закладами були передані в руки попечителя навчального округу; університети перетворилися у чисто навчальні заклади. В кожному навчальному окрузі на допомогу попечителю створювалася рада попечителя і запроваджувалась посада інспектора казенних шкіл [5].

Протягом 30-х рр. XIX ст. ситуація істотно не змінилася – на волость було лише по декілька освічених осіб. Статистичні матеріали (див. табл. 1) засвідчили, що в 1837 р. найбільше освічених державних селян мешкало в Комаровській волості Борзенського повіту: 21 на 5169 душ обох статей. В інших волостях цей показник був ще менший. У Яриловецькій волості Городницького повіту грамотних було 18 осіб, у Лещицькій волості Стародубського повіту – 17, у Ярославській волості Козелецького повіту – 16. Найнижчим цей показник був у Велюханській волості Мглинського повіту, де було лише 2 грамотних. А у Березівській волості Глухівського повіту і Лосинівській волості Ніжинського повіту було по 3 особи грамотних. Усього ж у 20 волостях державних селян із населенням 121 641 чол. освічених було лише 192 особи, що становило 0,15% [6].

Таблиця 1

**ОСВІЧЕНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1837 Р.**

№ п/п	Повіт	Волость	Кіль- кість душ чол. статі	Кіль- кість душ жін. статі	Всього	Осві- че-них	%
1.	Стародубський	Лещицька	2 792	2 694	5 486	17	0,3
2.	Новозибківський	Каменсько-Хутірська	2 040	2 062	4 102	5	0,12
		Старобобовицька	2 630	2 634	5 264	8	0,15
3.	Новгород-Сіверський	Биховська	3 948	3 953	7 901	7	0,08
		Биринська	3 784	3 772	7 556	7	0,09
4.	Сосницький	Перелюбська	2 990	2 494	5 484	15	0,27
		Слобідська	3 020	2 983	6 003	13	0,21
5.	Городницький	Яриловецька	3 877	3 832	7 709	18	0,23
		Мощенська	4 306	3 873	8 179	9	0,11
6.	Ніжинський	Лосинівська	3 341	3 488	6 829	3	0,04
7.	Кролевецький	Наанківська	3 589	3 392	7 981	13	0,16
8.	Суразький	Голубівська	1 846	1766	3 612	6	0,16
		Неглюбська	3 876	3 640	7 516	7	0,09
		Попогорська	3 392	3 429	6 821	6	0,08
		Селецька	3 745	3 973	7 718	7	0,09

9.	Борзенський	Комарівська	2 643	2 526	5 169	21	0,4
10.	Козелецький	Ярославська	2 878	2 899	5 777	16	0,27
11.	Мглинський	Велоханська	1 144	828	1 972	2	0,10
12.	Глухівський	Березівська	3 040	3 047	6 087	3	0,04
		Марчихино-Будинська	3 283	2 192	5 475	9	0,16
	ВСЬОГО		62164	59477	121641	192	0,15

Підраховано за: ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 5 187. – Арк.2-175.

У 1842 р. вийшов закон про заснування початкових шкіл для державних селян. Цей захід був складовою частиною реформи державного села, що проводив П. Д. Кисельов. У населених пунктах, які були у віданні Чернігівської палати державних маєтностей, передбачалося відкрити школу в кожній сільській громаді. Але починаючи з 1851 р. у зв'язку з обмеженими розмірами грошових асигнувань було схвалено заснувати одну школу на волость. У кінці 50-х рр. XIX ст. їх діяло 65, і в них навчалось більше 2 750 осіб [7]. У 1860 р. у 64 закладах цього типу в межах Чернігівської губернії навчались 2 253 хлопчики і 264 дівчинки. У 1862 р. здобували освіту відповідно 2 503 і 400, а в наступному році навчанням було охоплено 2 507 хлопчиків і 310 дівчаток [8]. Як видно, кількість учнів була невеликою. В середньому в школі навчалось 40-60 учнів, з яких більше двох третин були хлопчики. Жіноча освіта вважалася справою непотрібною. Прикладом цього може стати Шаповалівська школа Борзенського повіту, в якій у 1848 р. навчалось 45 учнів, з них 32 хлопчики і 13 дівчаток, [9] а у 1851 р. – 58 учнів, з яких хлопчиків було 49, а дівчаток лише 9 [10].

Кількість відкритих шкіл у кожному повіті була нерівномірною. Так, у Стародубському повіті діяло 2 школи, у Глухівському, Конотопському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському – по 3 навчальних заклади, у Чернігівському, Городницькому, Кролевецькому, Козелецькому і Новгород-Сіверському – по 4 освітні установи, у Сосницькому повіті їх діяло 5, у Ніжинському та Остерському повітах функціонувало по 6 шкіл, а у Борзенському повіті їх було 10 [11]. Як правило, кількість шкіл залежала від волостей у повіті, згідно з кількістю яких їх відкривали за бажанням самого населення. Із наведених вище даних видно, що найгустішою була освітня мережа у південних повітах губернії, де в більшості мешкали козаки, а найрідшою – у північних і північно-східних повітах, де проживали державні селяни.

Навчальні програми сільських шкіл для державних селян і козаків відповідали програмам парафіяльних шкіл міністерства освіти. В них навчали читання, письмо, арифметики та основ православного віровчення. Термін навчання визначався трьома роками. Світської літератури в навчальні заклади надходило мало. В 1855 р. підручники Г. Половцова “Краткие правила преподавания русского языка” надійшли в училища Борзенського повіту лише по одному екземпляру і то для продажу за ціною 15 коп. за один примірник [12]. Основна кількість книг, що надходила в навчальні заклади, мала релігійну тематику. Спочатку книги отримували волосні правління, а вже голова розподіляв їх та розсилав по школах. Так, для 9 училищ Борзенського повіту в 1855 р. надійшло 9 літургій, 20 часословів, 29 псалтирів, 108 екземплярів житійної літератури. Ця література призначалась для користування учнями та вчителями шкіл і для продажу населенню. Щодо вартості цих книг, то найдорожчим був псалтир – 80 коп., а житія коштували від 5 до 10 коп. за екземпляр [13]. Кошти, виручені від продажу книг, фіксувалися волосним писарем у спеціальній книзі, котра зберігалася у волосному правлінні, і відправлялися до Чернігова.

Учительський склад був надзвичайно різноманітний. Окрім священників, вчителями могли бути дяки, семінаристи, відставні солдати, козаки, міщани та ін. Вони отримали назву наставників. При них вводилися посади помічників, оскільки

вони не мали належної освіти для посади вчителя. Така система була започаткована у 1805 р., коли Синод, міністерство освіти, головне управління училищ визнали, що навчання дітей вимагає багато часу, якого не мали священнослужителі, бо вони збирали хліб з полів, молотили, збирали сіно та солому, возили дрова, доглядали за худобою, робили ремонт у господарстві, мочили і сушили пеньку та обробляли її возили лишки на продаж, відправляли служби, зверх того виконували обов'язки духівників, депутатів, займалися переписом метричних та сповідних книг [14]. Таким чином, уже на початку XIX ст. з метою зменшення навантаження на осіб духовного стану держава починає залучати до викладацької діяльності в освітніх закладах сільської місцевості освічених осіб з інших категорій населення.

Згідно із законом 1842 р. учительські посади заміщалися священиками, проте навчали і світські особи. На середину XIX ст. питома вага світських учителів у системі освіти різко зросла. Багато з них не мали спеціальної освіти, тому вчили дітей, як хотіли та як могли. Так, в с. Поповці Конотопського повіту вчителем був безрукий солдат Улитенко. Під час Кримської війни він втратив обидві руки вище ліктів і був змушений піти у відставку та повернутися додому. Будучи іще в розквіті сил, але без можливості працювати фізично, він з головою поринув у нову роботу. Серед священиків також були учителі, які сповна віддавалися цій роботі. Так, загальну повагу у своїх вихованців та всієї громади заслужив священик м. Івангорода Борзенського повіту. Ці ж слова можна сказати і про священика Негорова, який викладав у Березівській школі Глухівського повіту [15].

Навчальний процес у державних навчальних закладах був на низькому рівні, оскільки окремі наставники часто за церковними справами не з'являлись на роботу. Про це свідчить запис управляючого Чернігівською палатою державних маєтностей від 28 березня 1850 р. при перевірці Шаповалівської школи: "Діти часто залишаються без нагляду, бо наставник у церкві" [16]. Рідко працювали в навчальних закладах наставник Батуриної школи священик Беглевський, а наставники Талалаївської, Веркіївської, Горбівської і Воронезької шкіл з учнями не працювали зовсім [17].

Учнівська дисципліна в державних школах була незадовільною. Діти часто пропускали заняття як через хворобу, так і з дозволу батьків. Як тільки починалися сільськогосподарські роботи, батьки самовільно залишали учнів дома, незважаючи навіть на те, що діти були у випускних класах і їм потрібно готуватися до іспитів. Наставники навчальних закладів зверталися із скаргами на відсутність учнів у волосні правління. Так, наставник Шаповалівської школи Василь Чудновський у доповідній записці на ім'я волосного голови Сави Кіселя 11 квітня 1855 р. повідомив, що на навчання не з'явилися із с. Шаповалівки 8 учнів, с. Стрільників - 20, із Головоньок і Прачів по одному учневі. Таким чином, із 56 учнів за списком не з'явилися 30, що становить більш ніж 53 % від усього учнівського контингенту навчального закладу. До кінця місяця так і не прийшли до школи 15 учнів, що становило близько 30 % від кількісного учнівського складу. Із загального числа відсутніх хворими були лише 3 учнів, решта пропустила заняття без поважних причин [18].

Не змінилося ставлення до навчання і в наступні роки. При проведенні перевірки асесором Палати державних маєтностей Дейшею у Седнівській школі 27 квітня 1856 р. з'ясувалось: із 58 учнів школу відвідує 46, що становить близько 80%, а деякі учні з початку навчального року не приходили ні разу. У Новоропській школі із 85 учнів на заняттях були присутніми лише 59, або близько 70% від загальної кількості учнів [19]. Наведені дані засвідчують, що значна кількість батьків ставилась до освіти як до справи другорядної і непотрібної.

Службовці волосних та сільських правлінь змушені були об'їжджати домівки учнів, з'ясовувати причини відсутності учнів у школах, вести розмови з батьками, приймати відповідні рішення. У випадках категоричної відмови учнів повертатися

на навчання урядники вилучали шкільне майно: підручники, письмове приладдя тощо. Так, в 1851 р. Шаповалівську школу припинили відвідувати 10 хлопчиків і 6 дівчаток [20]. З 1844 по 1858 рік з Фастівської школи за згодою батьків вибуло 59 хлопчиків і 19 дівчаток, з Івангородської – 71 хлопчик, з Хорошеозерської – 108 хлопчиків і 10 дівчаток, з Великозагорівської – 88 хлопчиків і 15 дівчаток, з Іченської – 61 хлопчик і 5 дівчаток, з Шаповалівської – 76 хлопчиків і 12 дівчаток, з Комарівської – 54 хлопчики і 4 дівчинки. Всього з 7 навчальних закладів Борзенського повіту з часу заснування по 1858 рік вибуло за згодою батьків 582 учні, з яких 517 хлопчиків і 65 дівчаток. У середньому в рік вибувало зі школи 4-6 учнів [21]. Це ще раз підтверджує, що частина батьків була не зацікавлена у здобутті їхніми дітьми освіти.

Частина учнів не мала елементарних здібностей до навчання, тому таких дітей доводилося відраховувати із шкіл. За період з 1844 по 1858 рік було відраховано з Фастівської школи 14 хлопчиків і 1 дівчинку, з Івангородської – 8 хлопчиків, з Хорошеозерської – 5 хлопчиків, з Великозагорівської – 23 хлопчики, з Іченської – 43 хлопчики і 8 дівчаток, з Шаповалівської – 59 хлопчиків і 9 дівчаток, з Комарівської – 54 хлопчики і 4 дівчинки [22].

У цілому по Чернігівській губернії ситуація була такою. З 2 тисяч селянських дітей, що навчались в 64 сільських школах міністерства державних маєтностей у 1860 р., повний курс навчання закінчило тільки 407, не закінчили 372 учні, що становило майже 48% [23].

Через те, що приміщення навчальних закладів часто були порожніми через невідвідування учнів, а бюджетні кошти на їх функціонування відводилися постійно, департаментом державних маєтностей було прийнято рішення навчати в них малолітніх сиріт віком від 9 до 13 років. Члени сільських та волосних правлінь збирали відомості про всіх сиріт цього віку, незалежно від статі, та направляли їх в училище постійними учнями. Опікуни не мали права перешкоджати здобуттю освіти своїм підопічним. У Шаповалівській волості в 1855 р. було відібрано 22 сироти, з яких 17 хлопчиків і 5 дівчаток [24].

Для утримання сиріт в училищах сільські правління зобов'язували опікунів виділяти кошти із господарств сиріт, які вони тримали в опіці. Проте нерідко сироти не мали взагалі ніяких засобів для проживання і не могли покривати витрати за своє навчання в освітніх закладах. Для таких дітей хліб видавався із сільських запасних хлібних магазинів, а оплата за квартирування учнів та придбання необхідного одягу здійснювалася із коштів громадського збору, що призначався для утримання училищ. Так, в 1855 р. в Шаповалівську школу із мирських зборів було сплачено за 4 хлопчиків і 2 дівчаток по 1 руб. 50 коп., а за 5 хлопчиків ці кошти внесли опікуни господарств сиріт. Усього за сиріт було внесено 16 руб. 50 коп. [25]. У Ніжинській школі в 1856 р. навчалася за рахунок громад 4 сироти. Громадами були виділені кошти в сумі 1 руб. 50 коп. на одного учня тільки на оплату квартир. При проведенні ревізії цієї школи в 1856 р. чиновником з особливих доручень Марковським було встановлено, що, незважаючи на підтримку сиріт громадами, діти одягнуті дуже убого [26]. Службовці волосних правлінь підбирали для сиріт квартири, причому в сім'ях порядних громадян. Таким чином, сироти могли отримати певну освіту і звільнитися від утисків, а часто і знущань своїх опікунів. Здобуття освіти давало право влаштуватись на роботу писарем у сільське чи волосне правління.

За законом 1842 р., кожного року у червні учні складали іспити в присутності волосного голови, членів сільських та волосних правлінь, батьків та родичів випускників, а також почесних громадян села. На іспитах був і сам повітовий начальник, який заздалегідь надсилав усім волосним головам і директорам навчальних закладів графік проведення іспитів у всіх навчальних закладах повіту. Комісія в такому складі робила відповідні висновки, бо у характеристиці Березовської школи Глухівського повіту записано, що учні добре читають книги церковного і світського видання; знають напам'ять усі головні молитви; задовільно

розповідають своїми словами священну історію; вираховують практичні задачі з арифметики, з рахівницею працюють правильно і швидко; при написанні кращі учні на 5-6 рядках роблять не більше 1-2 помилок [27].

Випускники початкових навчальних закладів могли здобувати певну кваліфікацію чи продовжувати навчання у загальноосвітніх навчальних закладах за рахунок громадських коштів. Громади не могли відмовити бажаним навчатися, якщо у волості потрібні були спеціалісти. Вони повинні були, крім плати за навчання, дати учневі 8 сорочок та інші необхідні речі.

Після 1848 р. волосним правлінням заборонялося включати до рекрутських списків учнів, які навчалися, адже це приводило до невиправданих витрат грошей. Наприклад, плата за трирічне навчання в школі П.І. Прокоповича за одного учня, який приходив із своїми інструментами, становила 134 руб., а без інструментів – 146 руб. [28]. Випускники шкіл, що виділялися своєю поведінкою і отримали ґрунтовні знання та практичні навички і працювали за спеціальністю, звільнялись від рекрутської повинності. Інші випускники продовжували підлягати рекрутській повинності до 35 років [29].

Згідно з указом Сенату від 23 грудня 1841 р. за № 60 171 державні селяни і козаки, які навчалися за рахунок громадських зборів, повинні були відпрацювати витрачені на них кошти на місці по закінченні навчальних закладів, проте не довше, як за 10 років. Особливо це стосувалося тих, хто працював за гроші, чи службовці: вчителів чи їх помічників, волосних чи сільських писарів та їхніх помічників. Допускався і перехід на інші роботи, але при виїзді в інші місцевості, до закінчення визначеного терміну вони повинні були компенсувати громаді всі витрачені кошти на їх навчання [30].

Окрім шкіл, що підлягали міністерству державних маєтностей, початкові освітні заклади підлягали іншим відомствам: міністерству народної освіти, церкві та ін. Згідно з розпорядженням Палати державних маєтностей 1860 р. місцеві органи управління мали зібрати загальні відомості у волостях про кількість грамотного населення. Засідателі і сільські старости шляхом подвірного обходу населення своїх населених пунктів складали іменні списки, підраховували кількість грамотного населення і направляли у волосне правління. Проаналізувавши ці дані, виявили, що у Чернігівській губернії грамотних нараховувалось 10 117 осіб, з яких було 9 780 чоловіків та 337 жінок [31]. Кількість освічених жінок по відношенню до всього освіченого населення становила трохи більше 3%. Навчених грамоти поза навчальними закладами, що належали міністерству державних маєтностей, було в 3-4 рази більше, ніж навчалось дітей у державних закладах. Реформа 1869 р. створила єдину систему початкової освіти, яка почала діяти за спільною програмою.

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що 30-40-х рр. XIX ст. П. Д. Кисельовим була створена мережа постійно діючих навчальних закладів для сільського населення, що перебувало у віданні держави. В школах навчалися майбутні писарі, службовці волосних та сільських правлінь. Нагляд за діяльністю шкіл був частково покладений і на волосні правління. Саме волосні урядники розподіляли на школи підручники, посібники та іншу необхідну літературу, забезпечували навчальні заклади постійним контингентом учнів із сиріт, слідкували за станом відвідуваності учнями шкіл, контролювали якість навчання тощо.

Джерела та література:

1. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. XVIII -1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984.; Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII -1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985 р.) (Тези доповідей) – Чернігів, 1985.; Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. К.: Держвидав України, 1928.; Степанович Є.П. Початкова освіта на Чернігівщині в 2 пол. XIX – на початку XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994.; Протас Н. В. До

історії недільних шкіл 60-х рр. XIX ст. на Чернігівщині. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.

2. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) / // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

3. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.15.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968, - С.189.

4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – М.-Л., 1946. – С.64.

5. Ерошкин Н. П. Вказана праця. – С.190.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 5 187. – Арк. 2- 175.

7. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – 230.

8. Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII- 1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985). Тези доповідей. – С.159.; Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.60.

9. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 15.

10. Там само. – Спр. 467. – Арк. 47.

11. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.87.

12. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 651.

13. Там само. – Арк. 1, 11, 15, 117.

14. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 64.

15. Там само. – С. 65-66.

16. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 15.

17. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13-14.

18. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 3, 9.

19. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 49, 58.

20. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 47.

21. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

22. Там само. – Спр. 218. – Оп. 1. – Спр. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

23. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С. 87.

24. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 25, 37, 41, 44, 46.

25. Там само. – Арк. 142-143.

26. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 3.

27. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 67.

28. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 3.; Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1868. – С.250.

29. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 2.

30. Там само. – Ф. 1504. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.

31. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.75.

Юлія Якубіна

НІЖИНСЬКИЙ ПЕРІОД БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема наукової біографії Миколи Гоголя залишається актуальною, незважаючи на те, що перші кроки зі створення життєпису почали здійснюватися ще у 1852 році, одразу ж після смерті письменника. На сьогодні склався пласт наукових розвідок, присвячених постаті М. Гоголя, його оточенню, багатогранній творчості. У гоголезнавстві визначилося коло важливих проблем і напрямків досліджень, з-поміж яких окремий вектор складають біографічні студії. Проте, як зазначає Н. Крутікова, “задача создания научной биографии Гоголя до сих пор